

BRĪVĪBAS KONCEPTS UN PARADIGMAS NOMAIŅA 19. GADSIMTA PIRMĀS PUSES DZEJAS PUBLIKĀCIJĀS

Ināra Klekere, M. sci. soc.

Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļa

Brīvība dažādos tās aspektos ir viens no būtiskākajiem indivīda un sabiedrības eksistences fenomeniem. Filozofijā ar brīvību pirmām kārtām saistās cilvēka iespēja domāt un rīkoties saskaņā ar saviem priekšstatiem un vēlmēm.

18. gadsimta otrajā pusē Eiropas kultūras un sabiedriskās domas vēsturē brīvības idejas, vienlaikus piepildot tās ar jaunu saturu, tika aktualizētas apgaismes un 1789. gada franču revolūcijas ietekmē. Francijas parlamenta pasludinātā „Cilvēka tiesību deklarācija”, kas deklarēja personas brīvību un tiesības uz privātīpašumu, guva ievēribu un atbalsojās arī citās Eiropas zemēs.

Revolūcijas radītie satricinājumi radikalizēja sabiedrisko gaisotni arī Krievijas impērijā, jo īpaši tās Vidzemes un Kurzemes guberņās, kas sava ģeogrāfiskā novietojuma un vēsturisko īpatnību dēļ bija salīdzinoši atvērtākas ārējām ietekmēm. Zemnieku apspiestība, kas izvērtās plašos nemieros, saimnieciskās dzīves pagrimums un nepieciešamība rast samilzušo problēmu risinājumus noveda pie dzimtbūšanas atcelšanas šajā reģionā. Kurzemē dzimtbūšana tika atcelta 1817. gadā, Vidzemē – 1819. gadā.

Raugoties no ekonomiskā viedokļa, zemnieku ieguvums šīs reformas rezultātā bija niecīgs. „Putna brīvība” bez kādiem taustāmiem labumiem. Zeme saglabājās muižnieku īpašumā. Zemnieki palika piederīgi savai arāju kārtai. Lai nerastos straujas demogrāfiskas izmaiņas, pārvietošanās brīvība (turklāt tikai guberņas robežās) tika piešķirta ilgākā laika posmā, pa daļām. Kurzemē visiem zemniekiem tā bija pieejama tikai 1832., bet Vidzemē 1848. gadā.

Vēstures literatūrā nereti ir apšaubīta zemnieku reformu nozīme, ignorējot tās jaunās idejiskās vērtības, ko dažādu sabiedrisko slāņu pārstāvji ģenerēja šajā laika posmā un novadīja plašākā sabiedrībā ar periodiskās preses, iespiesto un rokraksta grāmatu starpniecību. Jauni akcenti brīvības tēmas risinājumā vērojami arī 18. gadsimta beigū un 19. gadsimta pirmās puses dzejas publikācijās, kam veltīta šī nelielā studija.

Brīvības (pareizāk tās zaudēšanas) tēmas aizsākumi baltvācu literatūrā saistāmi ar vietējo mītu par Livonijas „uzzēģelēšanu” 12. gadsimtā, zemes iekarošanu un vietējo iedzīvotāju pakļaušanu. Jau 16. gadsimta beigās ar 1595. gadā iespiestā Bazīlija Plīnija (?–1605) darba *Encomium inclitae civitatis Rigae metropolis Livoniae (Slavas dziesmu Rīgai)* starpniecību tiek vēstīts par vācu iebrucējiem, kā *Sadzen tie vietējos vienkop un mudina sirdīgiem vārdiem / Drīzāk ikvienu no tiem verdzības jūgā jau līst.*¹

Iekarotāju vēlme argumentēt savu piederību šai asinīm slacītajai zemei un ar iegūto uzvaru pamatot savas privilēģijas *Slavas dziesmā* savijas ar humānistiem raksturīgo pasaules atklājēju patosu.

Līdzīgi kā Plīnija Rīgas slavinājumu arī 1686.gadā publicēto barokālo Kristiāna Bormaņa (1639-1714) vācu valodā sacerēto dzejojumu *Mitau (Jelgava)* ievada stāsts par vācu kuģu pietauvošanos Daugavas krastam, par to, kā latvieši savulaik zaudējuši brīvību un kā viņiem klājas poēmas uzrakstīšanas laikā – 17. gadsimtā. *Latvieši bij kādreiz brīvi, / Nu tiem visi ceļi ciet, / Dzīvo tie nu bēdu dzīvi, / Vergu važās tagad iet.*²

Abos šajos vērienīgi iecerētajos, ar daudzām poētiski spilgtām rindām piesātinātajos darbos brīvība ir ļoti tuvā saistībā ar noteiktai sabiedrības daļai piederošo privilēģiju kopumu, kuru, pateicoties savam pārkumam un kara veiksmi, ienācējiem ir izdevies iemantot. Tāpat tās pretpolu – verdzību – autori akceptē kā daļu no gadsimtiem pastāvošas un dabiskas lietu kārtības. Šī paradigma saglabājas līdz 18. gadsimta beigām, kad apgaismes un franču revolūcijas ietekmē sāk veidoties jauns brīvības koncepts, kas balstīts no kārtu vienlīdzības un personas brīvības principiem izrietošā vērtību sistēmā.

Šis pārrietēšanās process nav viegls. To ievada zemnieku un no Polijas ienākušo konfederātu nemieru izraisītā represīvā gaisotne. Lai aizsargātos no nevēlamajām brīvestības mācībām, tiek pastiprināta arī cenzūra. 1804. gadā tiek ieviests jauns Krievijas cenzūras nolikums, kas paredz obligātu visu iespiežamo darbu cenzēšanu³. Cenzēta tika arī no ārzemēm ievestā literatūra un bibliotēku krājumi.

Iespējams, tāpat kā nozīmīgākie latviešu 18. gadsimta beigu dzejas sniegumi (Ķikuļu Jēkaba un Jura Natanaēla Ramaņa sacerējumi), arī būtiskākās šim laikam aktuālākās baltvācu dzejas liecības būtu meklējamas nepublicētajā mantojuma daļā.

Kā viens no šādiem piemēriem minams Ulriha Šlipenbaha (1774 – 1826) manuskriptos uzietais dzejoļa uzmetums *Freiheit a la france*, kur autors apcer „franču brīvību”: *ja viņa glezna, – visai brīnumaina, jo bez saknēm ir brīvības koka stubrs, un cepure – bez galvas*⁴.

Dzimtbūšanas atcelšana Kurzemē un Vidzemē, kā arī drīz pēc tam nodibinātie laikraksti *Kurzemes Avīzes* (1822) un *Tas Latviešu Ļaužu Draugs* (1832) pavēra iespējas varas sankcionētai brīvības tematikas publicītai.

Šo iespēju galvenokārt izmantoja latviešu izcelsmes autori. Lai gan ievērojamu dzejas publikāciju daļu (kā tulkojumus, tā oriģināldarbus) 19. gadsimta pirmajā pusē latviešu presē joprojām sarūpēja arī vācu mācītāji, viņu daiļradē tikpat kā neparādījās tematika, kas saistītos ar brīvlaisto zemnieku dzīves aktualitātēm vai eksistenciālajām problēmām. Priekšroka tika dota atdzejojumiem, kur spilgtākais un nozīmīgākais ieguldījums pieder Kārlim Hūgenbergeram (1784-1860). Daudz tika publicēts reliģiskas ievirzes dzejojumu un tekstu G. F. Stendera (1714-1796) izveidotās dzejas tradīcijas ietvaros.

Savukārt jau pirmajā iznākšanas gadā laikrakstam garu divdaļīgu dzejoli par „zemnieku būšanu” piesūtīja Neredzīgais Indriķis(1783-1828)⁵. Tā pirmajā daļā *Kāda dziesma dēļ paskubināšanas uz iesākšanu tās brīvības* autors stāsta par tā laika aktualitāti – pārvietošanās brīvību, kas saskaņā ar Kurzemes brīvlaišanas likumiem togad stāsies spēkā astotajai daļai brīvlaisto zemnieku *Nāks Jurgis, tas tev atraisīs, /Tev būs kļūt svabadam*. Lai arī pilnībā šādu iespēju nenoliedz, dzejnieks tomēr aicina savus lasītājus atturēties no pārsteidzīgiem lēmumiem mainot dzīves vietu, jo *Kas ir no ligzdas krituši, / Vairs nespēj iekšā kļūt, / Tek šurp un turp novārguši, / Kāds labums tiem var būt?*

Ar šo publikāciju pirmoreiz latviešu dzejā ienāca pārmaiņu laika cilvēka dzīves izjūta, kurā jaušama gan nedrošība, gan iekšējās šaubas, tomēr nav samanāms agresīvs jauno iespēju noliegums.

Dzejoļa otrā daļa, kas plaši pazīstama kā dzejasdarbs *Brīvestības precības*, ir alegoriska ainiņa, gan statiska, bez sižeta samežģījumiem, bet ar visai sarežģītu tēlu sistēmu. Precību ainā Brūtģāns (*tas brīvestības labums*) grib ņemt sievu, savukārt Brūte (*tie ļaudis tiek līdzināti vienai nabadzītei brūtei*) gaužas par savu nabadzību: *Man tēvs ir mazai nomiris, / Un māte atraitne, / Redz neviens man ko gādājis, / Es plika sērdiene*. Brūtģāns viņu mierina, šim pašam mantas pietiekot, Brūtģāna draugi (*kungi, kas strādājuši pie gudras ietaisīšanas tās brīvestības*) priecājas par jauno pāri, no viņiem negrib atpalikt arī Tēvs, ar kuru domāti *kungi, kas saviem dzimtiem ļaudīm brīvestību ir vēlējuši*, solīdams pat vairāk, kā to no muižniekiem paģērēja brīvlaišanas likumi: *Es gribu kāzu rītā ar' / Tev godam apgādāt, / Ka katris pie tev redzēt var / Šo manu labu prāt!*

Brīvestības precības vedina aizdomāties par Neredzīgā Indriķa labvēļiem un atbalstītājiem pēc K. G. Elferfelda (1756-1819) nāves. Jo īpaši tāpēc, ka 19. gadsimta pirmajā pusē grūti būs atrast kādu latviešu tautības literātu, kas būtu sācis publicēties bez sava literārā aizbildņa (visbiežāk tuvējā mācītāja) palīdzības. Indriķim kā neredzīgam cilvēkam šāds atbalsts bija vēl vairāk vajadzīgs.

Darba kompozīcija – garāks dzejas teksts ievadā un dramatisks sacerējums vēl varētu būt atbilstoša tai literārajai pieredzei, kuru Neredzīgais Indriķis agrākajos gados bija guvis no *Līgsmības grāmatas* autora, lai arī tā nav raksturīga paša Indriķa agrāko gadu daiļradei. Arī Elferfelds savulaik apjomīgo vārsmojumu *Bērtulis un Maija* bija ieteicis lasīt lugu starplaikos (kamēr aktieri pārgērbjas). Taču pasaules skatījums caur alegorijas prizmu Elferfelda daiļradei nav raksturīgs. To gan nevar teikt par citu Indriķa draugu – viņa daiļrades popularizētāju un tulkotāju, jau minēto Šlipenbahu, kas šo klasicisma literatūrā iecienīto paņēmienu nereti izmantojis savos darbos, piemēram, jau citētajā dzejoļa uzmetumā un grāmatā *Ikonologie des jetzigen Zeitalters (Šolaiku ikonoloģija, Rīga, 1807)*.

1824. gadā *Latviešu Avīzēs* publicēties sāk Lielezeres pagasta skrīveris Matīss Vītiņš (arī *Fītiņš*, 1795-1861). Savu pirmo dzejas publikāciju viņš velta 6. gadadienai kopš dzimtbūšanas atcelšanas. Līdz 19. gadsimta vidum viņš publicēs trīs ne visai spilgtus veltījumus šim notikumam (1824., 1830. un 1846. gadā). Vienā no tiem izskan atziņa, ka līdz ar dzimtbūšanas atcelšanu „mēs vērtīgāki topam”, taču zemnieku brīvlaišanu viņš nekādi nesaista ar vietējiem muižniekiem – visi pateikšanās vārdi adresēti vienīgi

Ķeizaram. Ilūzijas par labo monarhu kā visas tautas tēvu un pretpolu vietējai muižniecībai latviešu zemniecība loloja jau kopš 18. gadsimta. Daļā sabiedrības tās saglabājās vēl līdz 1905. gada revolūcijai. Ne tikai Vītiņa, arī Ruģēna, Dinsberga, Līventāla tekstos atrodamas Ķeizaru slavinošas dzejas rindas.

1830. gadā Biržu un Salas mācītāja Jākoba Florentīna Lundberga (1782-1858) atbalstīts, literatūrai pievēršas viņa draudzes ķesteris Ansis Līventāls (1803-1878) – viena no interesantākajām personībām aplūkotajā laika periodā. Iesāk spilgti un publicējas daudz, 1836 kļūst par Latviešu Literārās biedrības goda biedru, bet 1843 pēc vairākām asām, dzimtbūšanu kritizējošām, publikācijām viņa darbība dzejas jomā faktiski tiek izbeigta. 19. gadsimta 60. gadu sākumā nāca klajā pāris Līventāla grāmatiņu, taču tajās ir apkopoti vecie 19. gadsimta trīdesmitajos un četrdesmito gadu sākumā publicētie darbi.

No saviem priekšgājējiem latviešu dzejā Līventāls jau sākotnēji atšķīrās ar savu iekšupvērstību. Tādas kristieša ētikā lolotas vērtības kā cerība (*.. Visiem, nelaimē, kas grimis, / Dzelzēs slēgtam vārguļam, / Vērgu būšanā, kas dzimis.*⁶), bezvainība – tā, kas (*.. dzelzu ķēdes posta, / Ieslēgtu dar svabadu*⁷), liekas, varētu būt Līventāla izloloti iekšējie balsti, kas ļauj noturēties saskaņā ar dzīvi un tās piedāvātām iespējām. Taču tā nenotiek. Atšķirībā no ievadā minētajiem 16. un 17. gadsimta literatūras paraugiem latviešu paverdzināšanu Līventāls nepārprotami vērtē kā vēsturisku noziegumu pret latviešu tautu. Viņā ir kāds iekšējs nemiers, kas liek izmantot jebkuru iespēju, lai vēstītu par tautai nodarīto postu: *.. Pārdeve, pret suņiem mīje / Latvju ļaužu dvēseles, / Dzīvību tiem daudzkārt rīje / Kungi pīšļu pasaules.*⁸, *.. Druķu rakstos uzies, lasīs / Latvju draugu Merķelu / .. / Bet Ir jūsu vārdus minēs Latvju asins dzērēji / ..*⁹.

Līventālu neapmierina arī tā gaisotne, kas valda viņa tuvējībā. *Mēs savas dziesmas skaņā vienā, / Kā vectēvi tās čirkstēja, / Šeit nočirkstam iekš tumšas vietas / Un nemācamies neko klāt, / Lai sūtām bērņus jaunas lietas / Tur kalnu vietās galvā krāt.*¹⁰

Tieši ar Līventāla vārdu 19. gadsimta pirmās puses latviešu dzejā visspilgtāk izskan arī vārda brīvības problemātika. Vairākos Līventāla dzejoļu atkārtotos iespiedumos radikālākās dzejas rindas cenzūra svītvoja, līdz 1843. gadā viņa dzejoļu publicēšana tika apturēta. Kāds īsti bija šī gadiem ilgā aizlieguma (varbūt arī personiska aizvainojuma) iemesls, nav zināms. 1840. gadā, rakstot par cīruli, kas izrāvēs no „sprāsta” brīvībā, Līventāls it kā paredzēja arī savu dzejnieka nākotni. *“Viņš apdziedāja tumšu sprāstu, / Un jauku Dieva pasauli, / Un izpaude to grūtu lāstu, / Ko sprāstā sajūt putniņi.- / Bet bāc! Uz reizi bis’nieks šāve, / Un cīrulīšam mēlīti / Neganta skrots no mutes rāve.*¹¹

Filozofi sirdsapziņu dažkārt uzsver pat kā brīvības galveno noteiksmi. Brīvība kā iespēja realizēt sirdsapziņas noteikto izvēli, nevis nemitīga izvēle starp dažādiem variantiem, kas bieži liecina tikai par brīvības šķietamību. Šādā samērojumā Līventāls, iespējams, bija viena no brīvākajām sava laika radošajām personībām.

Sirdsapziņas brīvības ambīciju trūkumu nevar pārmest arī Jānim Ruģēnam (1817-1876), kas ļoti sakāpināti to pauž arī savā dzejā – vēlreiz izejot latviešiem jau no brāļu draudžu rakstiem pazīstamo Jana Husa ceļu uz soda vietu: *Kad Romas bīskaps lielu viltu*

*dara, / Un visus ļaudis satur tumsas varā, / Tad nākās man, - kas es šo lietu zinu, / Dot ļaudīm ziņu*¹².

Tautas emancipācijas idejas 19. gadsimta dzejā savijās ne tikai ar izglītības propagandu, bet arī ar tam laikam aktuālām sabiedriskās dzīves norisēm, kas sekmēja dzimtniecības izraisītās stagnācijas pārvarēšanu, piemēram, krājkašu darbību, sātības kustību. Tieši sātības kustības piesegā izskanējuši sociāli radikāli J. Ruģēna dzejoļi, iespēju kārtējo reizi ko sev būtisku teikt nelaida garām arī Līventāls: *Bet līdz vērgu vaņģos kale / Vecu tēvu rociņas, / Brandavīnam tūdaļ male / Viņu krātas labības*.¹³

Diplomātiskāks savā daiļradē bija Kubeles skolotājs Ernests Dinsbergs (1816-1902), kura pirmie laicīga satura dzejoļi *Latviešu Avīzēs* parādījās sākot ar 1844. gadu.. Ceļš uz indivīda brīvību Dinsbergam saistās ar sevis pilnveidošanu: *Sniegs izkūst, / Slapja zeme žūst / Un visur zaļot sāk: / Tāpat man jāatjaunojās / Iekš sava sirdsprāta...*¹⁴. Atbilstīgi viņa brīvības konceptam brīvs var būt, – un pasaule atveras tikai izglītotam cilvēkam, tāpēc vairāki darbi tiek veltīti skolu un izglītības propagandai. Būdams autodidakts, Dinsbergs čakli nodevās pašizglītbai. *Šī saldā laime, kaut tā manim būtu! / Kaut es kā Šillers dziedāt varētu! / Kaut lielam Klopštokam es līdzīgs kļūtu! / Pus dzīvību es labprāt aizdotu!*¹⁵

Dinsbergam raksturīgs monogrāfisks, racionāls, nevis emocionālā impulsā balsīts domāšanas veids. Skolu vēstures izklāsts rīmē *Par skolu* (1847) vai latviešu rakstniecības attīstības gaitas pārskats *Goda rīmē latviešu tautas kopējiem* (1848) liecina ne tikai par viņa izglītību, bet vedina domāt, ka autoru dažkārt vairāk saistījušas tieši dzejdarbu ārējās īpatnības: vizuālais izkārtojums, ritmizēta valoda, atskaņas kalpoja kā teksta izcēlums vai pasvītrojums, lai papildus veicinātu teksta pamanāmību.

Emocijas Dinsberga darbos saplaukst rindās, ar kurām viņš vēršas pie sev tuvajiem. Savējie viņam ir *brāļi*, uz vērtību un uzskatu radniecības pamata radusies indivīdu grupa; viņus dzejnieks mudina kopējam darbam literatūras laukā. *Bet, brāļi, sakiet, voi mūžīgi mēs / Tik neprašī bērniņi būsīm, / Ka svešiem vien apkopt mūs vajadzēs, / Voi kādreiz tik gudri nekļūsim, / Ka varēsīm kalpot cits citam labprāt / Ar dāvanām, ko tam Dievs licis iekrāt?*¹⁶ Kalpošana kā sirdsapziņas diktēta brīvības izpausme – viena no lielās literatūras lielajām tēmām, kurai sava talanta robežās 19. gadsimta vidū pietuvojās arī citēto rindu autors.

Samērā īsā laika posmā – apmēram pārdesmit gados latviešu tautības autoru dzejoļos feodālās sabiedrības iznēsāto fenomenu *kārta* nomaina autoriem būtiskāka nacionālajā identitātē balstīta un cilvēku kopība – tauta. Dinsberga *brāļi* ir šīs kopības, nevis *zemnieku kārtas* daļa. 1841. gadā Jāņa Ruģēna izteiktais jautājums *Kad atnāks latviešiem tie laiki, ko citas tautas tagad redz?*¹⁷ jau sen kā folklorizējies. Rūpīgāks pētnieks pamanīs, ka tieši 19. gadsimta pirmās puses spēcīgāko dzejnieku tekstos ir daudz jautājumu, to skaitā arī neatbildētu. Tos uzdeva tie, kam pietika iekšējas brīvības, lai tālāk atrautos no 18. gadsimtā iedibinātās didaktiskās dzejas aploka, kur problēmas lielākoties ir aizstātas ar paraugiem.

Kultūras vēsture liecina, ka latviešu literatūrā un grāmatniecībā lielās līnijās atpolicība no citām tautām tika pārvarēta laikposmā līdz 19. gadsimta beigām. Pirmās trīs

desmitgades pēc dzimtbūšanas atcelšanas šajā ceļā nebija tukšs laiks, bet brīvības koncepti ir viens no pavedieniem, kas palīdz izsekot attīstības gaitai.

¹ Plīnijs B. Slavas dziesma Rīgai . – Rīga : Latvijas Kultūras fonds ; Jumava, 1997. – 83.lpp.

² Bornmanis K. Jelgava / V. Bisenieka atdzejojums. - Manuskripts Latvijas Nacionālās bibliotēkas Reto grāmatu un rokrakstu nodaļā R XA 304, 5,

³ Cenzūra un cenzori latviešu grāmatniecībā līdz 1918.gadam. – Rīga, 2004. – 19.lpp.

⁴ *„Ist sie Bild ist gar wundersam / Denn ohne Wurzel ist des Freiheits Baumes Stamm / Und ohne Kopf die Mütze.* – Manuskripts Latvijas Valsts vēstures arhīvā: 5759.f., 2.apr., 1006.l., 9.lp.

⁵ Latviešu Avīzes (turpmāk LA). – 1822. – Nr.46, 52. Lai arī dzejoļa publikācijā tiek norādīts uz viena darba divām daļām, vēlākajos iespaidumos katra no tām tiek uzskatīta par atsevišķu darbu.

⁶ Līventāls A. Cerība // LA. – 1831. – Nr. 44.

⁷ Bezvainība // Tas Latvieš Ļaužu Draugs (turpmāk LĻD). – 1833. – Nr. 34.

⁸ Jauna baznīcas gada rītā 1835 // LA. – 1834. – Nr. 49.

⁹ Līventāls A. Uz Gūtenberga piemiņu, kas 1440tā gadā izdomājis grāmatu driķēšanu // LA. – 1840. – 17.

¹⁰ Līventāls A. Tēvu tēvu ieraša // LA – 1835. – Nr. 15.

¹¹ Līventāls A. Pasaciņa // LĻD. – 1840. – Nr. 4.

¹² Ruģēns J. Ar kādām domām Jānis Guss 1414. gadā gāja uz Kostnices pilsētu // LĻD. – 1842. – Nr. 19.

¹³ Līventāls A. Žūpu Bērtuls un sātības biedri. // LĻD.– 1838. – 29.

¹⁴ Dinsbergs E. Domas dabu uzlūkojot //LA. – 1846. – Nr. 39.

¹⁵ Dinsbergs E. Dziesmu domātāja vēlēšanās // LA. – 1849. – Nr.11.

¹⁶ Dinsbergs E. Goda rīme latviešu tautas kopējiem //LA. – 1848. – Nr. 15.-16.

¹⁷ Ruģēns J. Latviešu draugu dziesma // LĻD. – 1841. – Nr. 35.